

რეკომენდაციები ანტიკური ხანის საკუთარ სახელთა ქართულად გადმოტანისათვის

მეოცე საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც საფუძველი ჩაეყარა პირველი ქართული ენციკლოპედიის გამოცემის დიდ საქმეს, ბუნებრივია, სარედაქციო კოლეგიის წინაშე დაისვა ბერძნულ და ლათინურენოვან სახელთა ქართულად გადმოტანის უნიფიკაციის საკითხი. 1970 წელს მიიღეს სპეციალური დადგენილება, რომლის ძალითაც ენათმეცნიერების ინსტიტუტისა და ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარ სამეცნიერო რედაქციას დაევალა უცხოური საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონების შედგენა. პირველ წიგნად 1980 წელს გამოვიდა „ბერძნული და რომაული საკუთარი სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი“, რომელიც შეადგინა ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის სალიტერატურო კონტროლის რედაქციის უფროსმა სამეცნიერო რედაქტორმა კონა გიგინეიშვილმა, ხოლო რედაქცია გაუკეთეს ცნობილმა მეცნიერებმა ივ. გიგინეიშვილმა, აკ. ურუშაძემ და მ. ჭაბაშვილმა. წიგნის შესავალ ნაწილში წარმოდგენილია „ბერძნულ და რომაულ პირთა და გეოგრაფიული სახელების ქართულად გადმოტანის წესები“. მიუხედავად ამისა, შემდგომი დროის თარგმანებსა და ანტიკურობასთან დაკავშირებულ სამეცნიერო გამოკვლევებში მაინც შეინიშნებოდა გარკვეული დაბნეულობა სახელთა გადმოქართულების თვალსაზრისით. დაიბადა მრავალი კითხვა: თუ „ჰომეროსი“ გადმოგვაქვს -0ჯ დაბოლოებით, რატომ გადმოგვაქვს სხვა მსგავსდაბოლოებიანი სახელები სხვაგვარად (მაგ.: პინდარე)? ან რატომ ხდება -აჯ და -იჯ დაბოლოებიანი სახელებში სიგმის უგულებელყოფა? ან რომელი სახელები გადმოგვაქვს ფუძის ფორმით და რომელი არა და ა.შ.

დღეს, როდესაც ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტში მიმდინარეობს ანტიკური მემკვიდრეობის ყოველმხრივი ათვისება, როდესაც მითოლოგიური, ენათმეცნიერული, ლექსიკოგრაფიული თუ სხვა სახის ენციკლოპედიების, სახელმძღვანელოების, თარგმანების, მონოგრაფიების გამოცემის საშუალებაც არსებობს და ამ საქმეთა განმხორციელებელი პროფესიონალებიც იღვნიან, აუცილებელი გახდა ტერმინთა გადმოტანის შედარებით გაიოლებული პრინციპის დადგენა, რომელიც ერთდროულად გაითვალისწინებს როგორც ქართულ, ასევე თანამედროვე ევროპულ ენებში დომინირებულ ტენდენციებს. ძველბერძნულ-ქართულ ურთიერთობათა კვლევას მრავალი ნაშრომი მიეძღვნა. დღეს არავინ მიიჩნევს სადავოდ ამ ურთიერთობათა მრავალსაუკუნოვანი და მრავალმხრივი ტრადიციის არსებობას, რამეთუ მან თავისი ასახვა ჰპოვა ზეპირსიტყვიერებაშიც, მითოსშიც, მხატვრულ ლიტერატურაშიც, ისტორიოგრაფიაშიც და სხვა სფეროებშიც. რაც შეეხება ანტიკური ხანის ძველთა ქართულად თარგმნის ისტორიას, აქ შეიძლება ორი უმთავრესი ეტაპი გამოიყოს:

პირველი ეტაპი უძველესი საუკუნეებიდან XVIII საუკუნემდე გაგრძელდა. ეს იყო მრავალსაუკუნოვანი პერიოდი, როდესაც ანტიკურ მემკვიდრეობასთან ზიარება განსაკუთრებული ინტენსივობით ბიზანტიური სამყაროს გავლით ხორციელდებოდა. ეს გზა იძლეოდა როგორც წერილობითი, ასევე უშუალო კონტაქტების დამყარების შესაძლებლობას.

ქრისტიანული საეკლესიო მწერლობის უძველესი ძეგლების ბერძნული ენიდან თარგმნისას, ბუნებრივია, მთარგმნელთა წინაშე მრავალ სხვა სირთულესთან ერთად საკუთარი სახელების გადმოტანის პრობლემაც იდგა. ეს, უპირველეს ყოვლისა, დაკავშირებული იყო იმასთან, რომ ზეპირი გზით შემოსული სახელები ენობრივი ნორმების დაცვის გარეშე ვრცელდებოდნენ. ალბათ, პირველად სახელთა გადმოტანის უნიფიკაციაზე მაშინ დაფიქრდნენ, როდესაც საქართველოში ფართოდ გაიშალა მთარგმნელობითი საქმიანობა უმთავრეს სამონასტრო კერებში, იქ, სადაც მოლ-

ვანობდნენ ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელები, ეფრემ მცირე, იოანე პეტრიწი და სხვანი. „XI საუკუნიდან შავ მთაზე ქართველ მოღვაწეთაგან იწყება ფილოსოფიური და თეოლოგიური ლიტერატურის ათვისება და თარგმნა-კომენტირება, რაც შემდგომ გრძელდება და ღრმავდება გელათის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურულ სკოლაში. რადგანაც ბერძნულ ენაშივე ტერმინთა პოლისემია და გაურკვეველობა („ბერძენთა ენაჲ უფსკრულ ღმა არს და ერთი და იგივე სიტყუა მრავალსა პირსა აღიარებსო“), ხოლო ხშირად ელინური ფილოსოფიური ტერმინების სხვაგვარი (ზოგჯერ სრულიად საპირისპირო) გაგება ქრისტიანულ დოგმატიკაში ხშირად მწვალებლობის მიზეზი და ცხარე საეკლესიო დისკუსიების საბაზი ხდებოდა (საკმარისია დავასახელოთ ὁσῖα „არსება“ და ἁπόστασις „გუამი პირი“-ს ურთიერთალრევის მაგალითი, რაც არიოზისა და შემდგომშიც არაერთი წვალების წყარო გამხდარა), ამავ დროს, რადგანაც ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგია მოითხოვდა დახვეწასა და დაზუსტებას, გაიზარდა მოთხოვნილება ფილოსოფიურ-საღვთისმეტყველო ხასიათის თხზულებათა ზუსტი, ადეკვატური თარგმანისა (დამანა მელიქიშვილი, „გელათი, სხუა ათინა და მეორე იერუსალიმი“, თბილისი, 2006, გვ. 5). ეს საკითხი საგულდაგულო კვლევას მოითხოვს, თუმცა თვალის ერთი შევლებითაც ნათელია, რომ შუა საუკუნეთა სახელოვანი ელინო-ფილი მთარგმნელები ცდილობდნენ ერთიანი პრინციპის დაცვას, ამასთანავე გვერდს ვერ უვლიდნენ მყარად ფესვგამდგარ ტრადიციას. შესაბამისად, უკვე შუა საუკუნეებში შეინიშნება საკუთარ სახელთა გადმოქართულების ორი ძირითადი ტენდენციის არსებობა: ა) ზეპირი გზით შემოსული სახელები წოდებითი ბრუნვის ფორმით დამკვიდრდა ქართულ ტრადიციაში (მაგ: თევდორე, არისტოფანე); ბ) ლიტერატურულმა გზამ აკადემიურ ფორმას მიანიჭა უპირატესობა (ჰომეროსი, პინდაროსი, არტემისი და სხვა).

მეორე ეტაპი დაიწყო XVIII საუკუნიდან. ეს იყო პერიოდი, როდესაც საქართველოში ქართულ-რუსულმა კულტურულმა ურთიერთობებმა იმძლავრეს. რუსული ენიდან ქართულად მრავალი თხზულება ითარგმნა, მათ შორის ანტიკურ სამყაროსთან დაკავშირებული ძეგლებიცა და მსოფლიო ლიტერატურის შედეგებიც. შესაბამისად, დიდი იყო რუსული ენის გავლენა, რომელმაც თავისი დალი დაასვა ტერმინოლოგიურ მხარესაც. კერძოდ, ქართულ ენაში თანდათან მოიკიდა ფეხი რუსულ მთარგმნელობით პრაქტიკაში დამკვიდრებულმა წესმა, რაც სახელთა ფუძისეული ფორმით გადმოტანას გულისხმობდა. ამას დაერთო ისიც, რომ რუსული ენა ერთმანეთისგან განასხვავებს სქესს. შესაბამისად, მდებრობითი სქესის ფორმებისათვის მას გააჩნია საკუთარი დაბოლოება (აფროდიტა). ქართულმა ენამ მიიღო რუსულიდან მდებრობითი სქესის ფორმით შემოსული სიტყვები, მაგრამ პარალელურად, ძველი ტრადიციის გავლენით, წარმოქმნა თავისიც (აფროდიტე). მსგავსი პარალელიზმები უხვად დაიძებნება.

ამ და სხვა გაუგებრობათა მოსახსნელად ანტიკური ხანის ლიტერატურულ წყაროებზე მრავალწლიანი დაკვირვებისა და ხანგრძლივი ფიქრის შემდეგ ვარჩიეთ, უპირატესობა მიგვენიჭებინა ბერძნულ და რომაულ სახელთა გადმოტანის ბიზანტიური ეტაპისათვის, რომელიც, არსებითად, ემთხვევა თანამედროვე ევროპულ ტრადიციას. თვალსაჩინოების მიზნით გთავაზობთ ზოგიერთ ამონარიდს ძველი თარგმანებიდან, რომლებიც ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით დავალაგეთ:

ომეროს

„და პირველთა მათ ომეროსისთა წარმოიღებდა სტრიქონთა, რომელ იგი მათ ყოველთა მიერ სიტყვსმოქმედთა განსაკვირვებელ იყო და თქვა ესრეთ: არა კეთილ არს მრავალუფლებაჲ ერთ უფალ იყავნ და ერთ მეუფც“.

ევსევი კესარიელის „პროკოპის მარტვილობის“ ქართული თარგმანი

შესრულებული უცნობი ავტორის მიერ. იხ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954, გვ. 52.

VII საუკუნე.

ომიროს „ამისთვისცაი მიამსგავსა ომიროს რიცხვ იგი კ~ბ თაჲ მათ წიგნთაჲ ებრაელთაჲ კ~დ სა მას ასოსა გამოსახულსა აღრაცხილსა, და მანცა თვისი იგი ჴელოვნებაჲ ჴლიადოჲსი კ~დ ნი დაჩხიბულნი კ~დ ითა მის“.

ოდისევს ასოჲთა მიამსგავსა. აგრეთვე კუალად ოდესევს“.

„სასწავლო წიგნი“, რომელიც შატბერდის კრებულშია მოთავსებული. იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, შატბერდის კრებულის სასწავლო წიგნი, თსუ მოამბე. III. თბილისი, 1923, გვ. 405.

VIII-IX საუკუნე.

ქსერქსეს „... ვინლა მომცეს მოქმედებაი იგი დლითი-დღედი? ვინ მეშეშეობაჲ და მკუეთელობაჲ? ვინ – მნერგველობაჲ და მწყლველობაჲ? ანუ ვინ – ხე იგი ძელქვისაჲ, უფროჲსლა ოქროჲსლა უპატივოსნესი ნერგსა მას ქსერქსისსა, რომლის ქუეშე მჯდომარე იყო არა მეფე განლაღებული, არამედ მონაზონი შეკნინებული?“

აპოლო „ნერგსა მას ვიტყვ, რომელი მე დავასხ, აპოლო მორწყო, შენმან მაგან პატივოსნებაჲმან, ხოლო ღმერთმან აღაორძინა პატივად ჩუენდა...“

გრიგოლ ნაზიანზელი, II ეპისტოლე. თარგმნილი ეფრემ მცირეს მიერ. იხ. ნ. ქაჯაია, გრიგოლ ნაზიანზელის ეპისტოლეთა ძველი ქართული თარგმანები, მრავალთავი, XII, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1986წ. გვ. 119.

XI საუკუნე

ელისპონტოს „# ქუეყანაო და მზეო და სათნოებაო, რათა მცირედრე მომღერალ ვიქმნე, – არა რაჲთა ელისპონტოსა შევეუღლნეთ, არამედ რაითა დავავაკოთ მთხრებლები“.

გრიგოლ ნაზიანზელი, III ეპისტოლე. თარგმნილი ეფრემ მცირეს მიერ (იქვე, გვ. 120).

XI საუკუნე

პინდაროს „... გულისხმაყავ, რასა უკუე ესე ვიტყვ, იტყვს პინდარიოს, და უკუეთუ ჰპოვო ჩემი ესე უწმოებაჲ უმჯობეს შენისა ენამჭევრობისა, დასცხერ მომზრახობად ჩვენთვის მღუმაროებისა, რომლისათვს გეტყვ შენ

იგავსა ამას ფრიად რამე ქეშმარიტებით და ფრიადცა შემოკლებულად, ვითარმედ: „მაშინ მეტყუელებენ კკნონი, რაჟამს ჩიტნი მდუმარე იყვნენ“.

გრიგოლ ნაზიანზელი, VI ეპისტოლე. თარგმნილი ეფრემ მცირეს მიერ. (იქვე, გვ. 121).

XI საუკუნე

ბელეროფანტეს

„რამეთუ მამულსა ველლეროფანტესსა აღმოეცენა მჭხეცი რამე სამცხოველი, რომელსა წინაკერძო იყო ლომისაჲ, და უკუანა კერძო იყო მფრინველისაჲ, ხოლო საშუვალი მისი – ფრინველი“.

X L III, 8

Pseudo – Nonniani in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii, Versio iberika, ed. Tamar Otkhmezuri, Corpus Christianorum, series Graeca 50, Corpus Nazianzenum 16, Turnhouf Leuren, 2002. Index.

ემიროს

„არა დიდ იყავ აქილევი, არამედ დიდსა მიემთხვე მაქებელსა ემიროსს, რამეთუ ოცდა რვა წელ განგრძობასა ტროადელთა ბრძოლისასა ვერა რა ღირსი ქებისა იქმნა“.

დავითის ისტორიკოსი.

ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 342 ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმ. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

XII საუკუნე.

პრიამოს

„და უმეტეს ამისსა არა განცუდნა ხრიზმოზიცა იგი პრიამოსისი მეფისა ასიელთასა“.

დავითის ისტორიკოსი.

ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 205 ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმ. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

XII საუკუნე.

არტემის

„გიორგი მეფე იყო მონადირე არტემის სახედ, რომელი ითქუმის მთაფოლო, რომელ არს ღმერთი მონადირე“.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ წიგნში: კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, როგორც ლიტერატურული წყარო, რუსთაველის კრებული, ტფ., 1938, გვ. 3-4.

XIII საუკუნე.

ტანტალოს

„ტანტალოსს რომელნიმე ესრეთ ზღაპრობენ, ვითარმედ, მოყუარე და თანამესუმურ და ყოველთა ხუაშიადთა ღმერთთასა მეცნიერ იყო და მიმნდობელად მყოფი უცნაურთა მათთა გამოუცხადებდა კაცთა“.

იოანე პეტრინი, სათნოებათა კიბე. ივ. ლოლაშვილის გამოცემა, თბ., 1968, გვ. 118.

XI საუკუნე

კენტავროს

„რამეთუ ვინ ჰგავნ ჯორციელი ანუ ვინ იხილა ესოდენ განმარჯუებელი ნადირობასა შინა, მოსიმახოს ვინმე ითქმის ებრაელი მოისრობის დაკეთილ – მმართველობისათჳს ალექსანდრე. სპათა შორის მჯობად და აქილევსი კენტავროსისგან მოისრობასა ელინთა შორის“.

დავითის ისტორიკოსი. იხ. ი. აბულაძე, „ელინთა ზღაპრობანი“, ენიმკის მოამბე, X, თბ., 1941, გვ. 348-349.

XII საუკუნე.

პლუტარხოს

„რომლისა შესხმაჲ ჯამს ჰომიროსისა მიერ (საუბარია თამარ მეფეზე – ნ.ტ.). რაბამ იგი აღიდა სიტყუაჲ ალექსანდრესადმი პლუტარხოს ზემომადვლელმან ისტორიათა მწერლობასა შინა ჴელმწიფეთა შემასხმელობისასა?“

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ მარიამისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 363, კ. კეკელიძის გამოცემა, თბილისი 1941, გვ. 54.

XIII საუკუნე.

ანტიკური ხანის საკუთარ სახელთა ორთოგრაფიის კანონზომიერებათა დასადგენად ამ კუთხით მიზანმიმართულმა კვლევამ აჩვენა:

I. საკუთარი სახელების ქართულად გადმოცემისას უპირატესობა ენიჭება სახელობითი ბრუნვის ფორმას:

ავგუსტუსი	ლუკიანუსი
ანაკრეონი	ლუკრეციუსი
აპულეიუსი	მარციალისი
არტემისი	მენანდროსი
არქილოქოსი	ნონოსი
ბოეთიუსი	პინდაროსი
ვენუსი	პლავტუსი
ვერგილიუსი	პლუტარქოსი
თეოკრიტოსი	სალუსტიუსი
თუკიდიდესი	ტაციტუსი
იუვენალისი	ტერენციუსი
კალიმაქოსი	ქარიტონი
კატულუსი	ქსენოფონი
კვინტილიანუსი	ჰელიოდოროსი
ლონგოსი	და სხვა.

გამონაკლისები:

ალექსანდრე	პლატონი
არისტოტელე	პრომეთე
არისტოფანე	სოფოკლე
დიონისე	ციცერონი
ევრიპიდე	ჰერაკლე
ესქილე	ჰესიოდე
	და სხვა.

II. ზოგიერთ ასოთა და ასოთშეთანხმებათა გადმოტანისას შეინიშნება მკვეთრად გამოხატული თავისებურებანი:

ა. ძველბერძნული საკუთარი სახელებისათვის თანხმოვნები და თანხმოვანთა ჯგუფები:

1. ζ → ძ

ძაგრევესი (Ζάγρευς)

ძევესიპოსი (Ζευξιππος)

ძეთოსი (Ζηθος)

გამონაკლისები:

ზევისი (Ζένς)	2. σ → ს
ზოდიაქო (Ζωδιακός)	სელენე (Σελήνη)
	პერსეფონე (Περσεφόνη)
	მესენია (Μεσσηνία)

გამონაკლისები:

აზია (Ἄσιας)	3. χ → ქ
მედუზა (Μέδουσα)	
მუზა (Μοῦσα)	აქილევსი (Ἀχιλλεύς)
ანგელოზი (Ἄγγελος)	ფსიქე (Ψυχή)
	ქაოსი (Χάος)

გამონაკლისი:

ყველა სახელი, სადაც გვხვდება _χθ_ კომპლექსი. მაგ.: ხთონოსი (Χθόνος)

4. ψ → ფს	5. κτ → ქტ
პელოფსი (Πέλοψ)	აქტეონი (Ἄκταιών)
კალიფსო (Καλυσώ)	პოლიდექტესი (Πολυδέκτης)
ფსელოსი (Ψελλός)	ფილოქტეტესი (Φιλοκτήτης)

ხმოვნები და ხმოვანთა ჯგუფები

ა) ხმოვანთა ჯგუფები, რომლებიც არ ქმნიან დიფთონგებს რჩებიან უცვლელად:

1. αι → აე	4. ηε → ეე
ლაერტესი (Λαέρτης)	ეეტიონი (Ἠετίων)
დანაე (Δανάη)	
2. αι → აი	5. οη → ოე
ლაიოსი (Λαῖος)	კალიროე (Καλιρρόη)
აგლაია (Ἀγλαΐα)	ალკითოე (Ἀλκίθοη)
ηι → ეი	6. ω (ο)ο → ოო
ბრისეისი (Βρισηΐς)	აქელოოსი (Ἀχελώος)
ნერეისი (Νηρηΐς)	პირითოოსი (Πειρίθοος)
3. εου → ეუ	7. υ → ი
კრეუსა (Κρεούσα)	პოლიბიოსი (Πολύβιος)
	კალიფსო (Καλυσώ)

ბ) სმოვანთა ჯგუფები, რომლებიც ქმნიან დიფთონგებს, ამჟღავნებენ გარკვეულ თავ-ისებურებებს:

1. აი → ე

დედალოსი (Δαίδαλος)
ეაკოსი (Αἰακός)

გამონაკლისები:

აია (Αἶα)
აიეტი (Αἰήτης)
აიასი (Αἶας)
მაია (Μαῖα)

2. აუ → ავ

ავგიასი (Αὐγείας)
ავტონოე (Αὐτόνοο)

3. ეუ → ევ

ალკიონესი (Ἀλκιοονεύς)
დეკალიონი (Δεκακάλων)

4. ოი → ოი

ოიდიპოსი (Οἰδίπους)
კროისოსი (Κροῖσος)

5. ეი

ა) თანხმოვნის წინ → ი
დეიანირა (Δηϊάνειρα)
სირენები (Σειρήνες)

ბ) ხმოვნის წინ → ე
მედეა (Μήδεια)
ჰიპოდამეა (Ἴπποδάμεια)

ბ. რომაული საკუთარი სახელებისათვის სმოვნები და სმოვანთა ჯგუფები:

1. J → ი

იანუსი (Janus)
იუნო (Juno)
აპულეიუსი (Apulejus)
ტრაიანუსი (Trajanus)

გამონაკლისი:
პომპეუსი (Pompejus)

2. Y → ი

სკილა (Sculla)

3. ae → ე

ესკულაპიუსი (Aesculapius)
ემილიუსი (Aemilius)

გამონაკლისი:

კეისარი (Caesar)

4. oe → ე

კლეიუსი (Kloelius)
პენიუსი (Poenius)

თანხმოვნები და ბგერათა ჯგუფები:

1. C → კ ან ც

კერესი (Ceres)

კეისარი (Caesar)

კელიუსი (Coelius)

ციცერონი (Cicero)

ცინა (Cina)

მეცენატი (Mecenas)

2. F (ph) → ფ

ფლორა (Flora)

ფილიპუსი (Philippus)

3. H → ჰ

ჰერკულესი (Hercules)

ჰოსტილიუსი (Hostilius)

4. s → ს(ზ)

დრუსუსი ან დრუზუსი (Drusus)

ავსონიუსი ან ავზონიუსი (Ausonius)

5. t → ტ ან ც (i-ს წინ, თუ მოსდევს ხმოვანი)

ეგნატიუსი ან ეგნაციუსი (Egnatius)

ლატიუმი ან ლაციუმი (Latium)

6. x → ქს

მაქსიმუსი (Maximus)

აქსიუსი (Axius)

7. ch → ქ

გრაკქუსი (Gracchus)

ქალკისი (Chalcis)

8. qu → კვ

ტარკვინიუსი (Tarquinius)

კვირინუსი (Quirinus)